

LANA DE PELECIJN^a
 WIM HARDYNS^b
 JELLE JANSSENS^c
 STEF DECOENE^d
 LIEVEN PAUWELS^e

Waar een wil is, is een (uit)weg? Exit in de gevangenis: processen, programma's en aanbevelingen

Panopticon, 39 (1), 18-33
 © 2018 Maklu | ISSN 0771-1409 | January 2018

- a Onderzoeker, Onderzoeksgroep Crime & Society (CRiS), Vakgroep Criminologie, Vrije Universiteit Brussel en onderzoeker, Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP), Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal recht, Universiteit Gent (Corresp.: lana.de.pelecijn@vub.ac.be)
- b Docent, Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP), Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal recht, Universiteit Gent
- c Docent, Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP), Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal recht, Universiteit Gent
- d Docent, Onderzoeksgroep Crime & Society (CRiS), Vakgroep Criminologie, Vrije Universiteit Brussel
- e Hoofddocent, Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP), Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal recht, Universiteit Gent

WHERE THERE'S A WILL, THERE'S A WAY? EXIT IN PRISON: PROCESSES, PROGRAMS AND RECOMMENDATIONS

One of the priorities on the political agenda in Belgium is the approach of radicalization in prison. With a modified prison policy and the implementation of disengagement and de-radicalization programs during detention, the government tries to prevent detainees from radicalizing. The question is what the concrete content is and/or should be of such disengagement programs and to what extent they are effectively achieving their goal? In order to answer these questions, we look at the disengagement programs of three European countries: Denmark, the Netherlands and Germany. Based on these international insights and expertise, we identify a number of 'good practices' for the Belgian situation. Although the Belgian federal and Flemish government have taken a number of initial steps, it is clear that there is still much work to be done.

Keywords: prison policy, radicalisation, deradicalization, EXIT-programs

Kernwoorden: gevangenisbeleid, radicalisering, deradicalisering, disengagement, EXIT-programma's

1. INLEIDING

Door de golf van aanslagen in West-Europa werd de gewelddadige Islamitische radicaliserings- en extremismeproblematiek één van de belangrijkste prioriteiten. Hoewel dit geen nieuw fenomeen betreft, kwamen allerhande anti-terreurmaatregelen en beleidsinitiatieven in een stroomversnelling (COOLSAET, 2016). Ook in België beroert dit heet hangijzer de politieke agenda. In 2005 lanceerde de Federale overheid het Plan Radicalisme, beter bekend als Plan R, dat begin 2015, na de verijdelde aanslag in Verviers, werd geactualiseerd.¹ Het

¹ Plan R is ontstaan in de nasleep van 9/11. Inlichtingendiensten waarschuwden al langer voor een Belgische connectie, zie in het verleden de Groupe Islamique Armé (GIA).

plan tracht via een geïntegreerde samenwerking tussen diverse beleidsniveaus (federaal, deelstatelijk en lokaal) individuen en groeperingen in kaart te brengen die een gewelddadig radicaliserend effect kunnen hebben op hun omgeving. Anderzijds streeft dit plan naar een reducering van de impact van dit fenomeen op de samenleving via bestuurlijke, gerechtelijke en sociaalpreventieve maatregelen (FOD BINNENLANDSE ZAKEN, 2016). Met ‘gewelddadige Islamradicalisering’ verwijzen de Vlaamse overheden en de Federale overheid naar “*een proces waarbij een individu of groep van individuen op dusdanige wijze wordt beïnvloed dat dit individu of deze groep van individuen mentaal gevormd wordt of bereid is tot het plegen van terroristische handelingen*” (VLAAMS VREDESINSTITUUT, 2017: 5). Dit begrip van gewelddadige Islamradicalisering is doorheen de jaren de beleidsagenda mee gaan bepalen (COOLSAET, 2016).

De aanpak van Islamradicalisering in de gevangnissen maakt deel uit van een integraal beleid en werd vanaf 2015 één van de prioriteiten. In dit kader werden het Actieplan ‘Aanpak radicalisering in gevangnissen’ (VLAAMSE REGERING, 2015) en het Actieplan ‘Preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme’ (FOD JUSTITIE, 2015) goedgekeurd door de Vlaamse regering in 2015. Via een aangepast penitentiair beleid wil men enerzijds voorzien in een gespecialiseerde omkadering voor (extremistisch) ‘geradicaliseerde gedetineerden’ (reactief beleid) en anderzijds voorkomen dat gedetineerden radicaliseren tijdens de detentie (preventief beleid). De gevangenis wordt immers beschouwd als een potentiële ‘voedingsbodem’ voor gewelddadige Islamradicalisering en rekrutering. Volgens de Staatsveiligheid zouden er momenteel 66 geradicaliseerde beklaagden en 82 veroordeelden zitten in Belgische gevangnissen. Bovendien wordt geschat dat er ongeveer 450 gevangenen kwetsbaar zouden zijn voor gewelddadige Islamradicalisering. Van de 82 veroordeelden komen 57 in aanmerking voor voorwaardelijke invrijheidstelling in 2017 (*De Morgen*, 2017).

De vraag stelt zich wat de beste strategie is om gewelddadige radicaliseringsprocessen binnen de gevangenis tegen te gaan. Dient men te opteren voor een concentratie van geradicaliseerde gedetineerden, waarbij deze laatsten worden afgesloten van andere gedetineerden teneinde de verspreiding van hun radicaal gedachtegoed te vermijden, of dient men te kiezen voor een verspreiding onder andere gedetineerden om zo een intensifiëring van hun overtuigingen te voorkomen (ACTIEPLAN, 2015)? De Belgische regering koos voor een tweesporenbeleid dat bestaat uit een “*weloverwogen plaatsingspolitiek op basis van een oordeelkundige selectie*”. Gedetineerden worden in eerste instantie zoveel mogelijk geïntegreerd op de gewone afdelingen zolang ze geen ernstig risico vormen op vlak van gewelddadige Islamradicalisering, ze zich niet verder engageren in een gewapende strijd vanuit ideologische motieven en hun radicaliseringsproces wordt beheerst. Indien er zich echter wel een risico van toenemende radicalisering stelt, kan de gedetineerde vanuit zijn penitentiaire instelling worden doorverwezen naar een satellietgevangenis (Lantin, Andenne, Sint-Gillis, Gent of Brugge). Hier zal de geradicaliseerde gedetineerde intensiever worden opgevolgd met een nog steeds maximale integratie binnen het gewone gevangenisleven. Wanneer de dreiging ‘te’ reëel is of indien er tekenen zijn dat medegedetineerden actief worden gerekruteerd, wordt de gedetineerde doorverwezen naar één van de twee gespecialiseerde afdelingen (D-Rad:EX te Hasselt of Ittre)².

Aangezien dit beleid van deradicalisering en disengagement binnen de Belgische gevangnissen nog in de kinderschoenen staat, heerst er discussie en onzekerheid over de aanpak van deradicaliserings- en disengagementstrategieën (ACTIEPLAN, 2015). Om dit probleem

2 In Ittre is er plaats voorzien voor 14 gedetineerden, in Hasselt is er plaats voor 9.

op te vangen en de hulp- en dienstverlening in de gevangenissen te versterken, wierf het departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (WVG) van de Vlaamse overheid in 2016 twee ‘consulenten in het kader van de aanpak van deradicalisering’ aan. Zij hebben drie doelstellingen: (1) vanuit hun expertise geïndividualiseerde begeleidingstrajecten opzetten met extreem geradicaliseerde gedetineerden in de Vlaamse satellietgevangenissen en in de gespecialiseerde afdeling in Hasselt gericht op disengagement (een gedragsverandering) en re-integratie; (2) professioneel advies geven aan hulp- en dienstverleners in de Vlaamse en Brusselse gevangenissen; (3) meewerken aan de ontwikkeling van visie/beleid rond de aanpak van deze problematiek (VLAAMS PARLEMENT, 2016). Het departement WVG maakte alvast werk van een gedeelde definitie van disengagementstrajecten waar sociale re-integratie als doel wordt vooropgesteld: *“Een disengagementtraject dat sociale re-integratie beoogt, is een traject op maat van een individu in de aanpak van gewelddadig extremisme dat ingrijpt op meerdere levensdomeinen en werkzame factoren. Binnen een dergelijk traject zijn de facto meerdere actoren betrokken. De begeleiding omvat zowel veiligheids- als socio-preventieve begeleidingsaspecten binnen een lange-termijnperspectief en waarin de continuïteit van de opvolging wordt verzekerd. Gelet op het belang van de sociale context vindt het traject ook aansluiting bij de lokale realiteit van het individu en kan het steunen op de lokale partners. Bij het opbouwen van het traject worden minstens volgende levensdomeinen onderzocht: psychosociale begeleiding, opleiding en tewerkstelling, trauma- of gespecialiseerde geestelijke gezondheidszorg, waaronder ook verslavingszorg, betrokkenheid en begeleiding van de sociale context en het betrekken van personen die een alternatief discours aan het gedachtegoed van gewelddadig extremisme kunnen bieden, zoals personen met een religieuze autoriteit en andere steunfiguren”* (VLAAMS PARLEMENT, 2016: 13-14). Wat de concrete inhoud is en/of moet zijn van dergelijke begeleidingstrajecten en in welke mate de consulenten met deze programma’s (kunnen) slagen in hun opzet, is momenteel onduidelijk en maakt deel uit van een wetenschappelijk onderzoek (2017-2018).

2. DOEL- EN VRAAGSTELLING

Omdat er in België nog maar beperkte ervaring is met betrekking tot de aanpak van gewelddadige Islamradicalisering in de gevangenis, heeft dit artikel als doelstelling om via een literatuurstudie en een overzicht van enkele disengagementprogramma’s (ook wel exit-programma’s genoemd) na te gaan wat zou ‘kunnen’ werken in de Belgische context. Onderzoek naar deze thematiek is tot nog toe onbestaande in België, wat maakt dat het niet mogelijk is om een gedetailleerd overzicht te geven van de Belgische initiatieven. Wel kunnen we op basis van reeds aanwezige informatie verschillende aspecten weergeven waarvoor men attent moet zijn bij het implementeren van dergelijke programma’s. Dit maakt deze bijdrage zeer relevant voor zowel academici als beleids- en praktijkactoren.

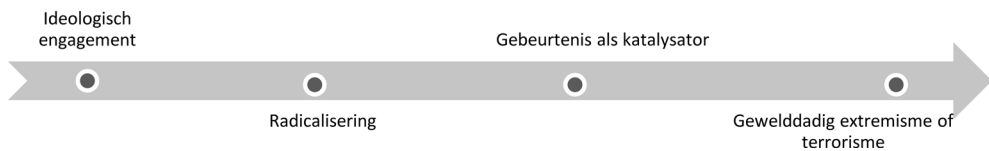
We vertrekken vanuit nationale en internationale literatuur die inzichten biedt over (gewelddadige) radicaliserings- en deradicaliseringsprocessen. Vervolgens worden praktijken van enkele disengagement/exit-programma’s in het buitenland in kaart gebracht die zich richten op het deradicaliseringsproces van gewelddadige extremisten. We beperken ons hierbij tot recente exit-programma’s van drie Europese landen: Denemarken, Duitsland en Nederland. Deze landen werden gekozen omdat hun nationale exit-programma’s gebruik maken van exit-strategieën, ze zich focussen op (onder meer) gewelddadige geradicaliseerde personen/extremisten en ze worden toegepast binnen de gevangeniscontext. Deradicaliserings- en disengagement programma’s uit het Midden-Oosten, Azië en Afrika worden niet in het artikel betrokken gezien de meerderheid ervan bekritiseerd wordt omwille van het gebrek aan respect voor mensenrechten en het misbruik van het eigen bestaande juridisch

kader (KOEHLER, 2017). Na een beschrijving van de concrete Belgische praktijk, worden er op basis van de leer- en werkpunten aanbevelingen geformuleerd voor het Belgische beleid inzake deradicalisering en disengagement in de gevangenis.

3. HET PROCES VAN (DE)RADICALISERING

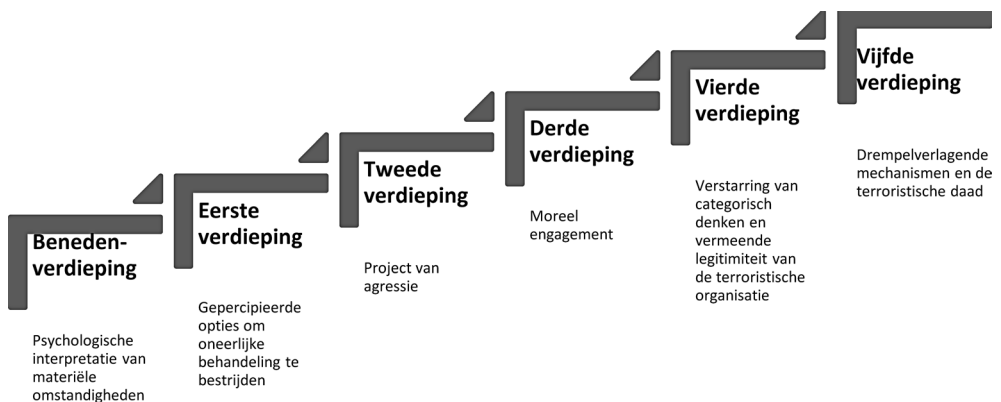
3.1. Radicaliseringsmodellen

Er zijn geen algemeen aanvaarde definities van het fenomeen van toenemende Islamradicalisering. Radicalisering is dan ook contextueel gebonden en wordt beïnvloed door (geo) politieke, economische en sociale factoren (BORUM, 2011; SCHMID, 2013; PEDERSEN et al., 2017). Onderzoekers definiëren gewelddadige Islamradicalisering als *“een complex en veelzijdig ‘proces’ waarbij extreme overtuigingen en ideologieën worden ontwikkeld en waarbij het gebruik van geweld door extremistische groepen moreel wordt goedgekeurd”* (PAUWELS & HARDYNS, 2016; MURO, 2016).

FIGUUR 1: RADICALISERING ALS EEN PROCES (MURO, 2016).

De meeste verklaringsmodellen beschrijven radicalisering als een ‘proces van verandering’ waarbinnen zich persoonlijke en politieke transformaties voordoen (zie figuur 1). Hoewel een katalysator het radicaliseringsproces kan versnellen, verloopt het proces geleidelijk en vereist het progressie door de verschillende stadia heen (MURO, 2016). Deze katalysator – wat zowel een sociale, politieke, economische als een persoonlijke gebeurtenis kan zijn – wordt door WIKTOROWICZ (2005) beschreven als een ‘cognitieve opening’ die een persoon meer ontvankelijk maakt voor nieuwe visies en wereldbeelden. Deze schokkende gebeurtenis of persoonlijke crisis zorgt ervoor dat een individu afstand neemt van eerdere overtuigingen of sociale verwachtingen en open komt te staan voor een radicale verandering van de waarden en het gedrag (MURO, 2016).

FIGUUR 2: DE ‘TRAP NAAR TERRORISME’ (MOGHADDAM, 2005).

MOGHADDAM (2005) spreekt over de 'trap naar terrorisme' (zie figuur 2). Op de benedenverdieping ervaren mensen onrechtvaardigheid en domineren gevoelens van relatieve deprivatie. Individuen die hiervoor een oplossing willen vinden, klimmen verder naar de eerste verdieping teneinde hun situatie te verbeteren en een grotere rechtvaardigheid te bereiken. Indien ze geen mogelijkheden zien voor individuele mobiliteit, klimmen ze verder naar de tweede verdieping waar gevoelens van kwaadheid en agressie worden geprojecteerd op een bepaalde 'vijand'. Deze gevoelens worden vaak aangemoedigd door derden of 'leiders'. De belangrijkste transformatie doet zich voor op de derde verdieping, waar het individu zich geleidelijk aansluit bij de 'moraal van de terroristische organisatie' en terrorisme begint te beschouwen als een gerechtvaardigde strategie. Diegenen die volledig betrokken raken bij deze moraal zullen vervolgens op de vierde verdieping worden gerekruteerd als actieve terroristen. Slechts de minderheid bereikt ten slotte de vijfde en laatste verdieping, waar het individu overgaat tot het plegen van een gewelddadige terreurdaad (MOGHADDAM, 2005).

Andere onderzoekers trekken dit concept van een 'proces' in twijfel. Zo stellen HAFEZ en MULLINS (2015) dat dit te lineair is voorgesteld, en kiezen ze voor een combinatie van vier componenten die onderling afhankelijk zijn van elkaar: netwerken, ideologieën, grieven en een ondersteunende omgeving die het gewelddadig radicalisme mogelijk maakt. Ook SAGEMAN (2008) bepleit een model met vier niet-openvolgende elementen: een gevoel van morele verontwaardiging, een specifieke interpretatie van de wereld, resonantie met persoonlijke ervaringen en mobilisatie via netwerken. Deze factoren zijn geen stappen in een proces, noch vinden ze opvolgend plaats. Het zijn gewoon vier terugkerende fasen in het radicaliseringsproces. FEDDES en anderen (2015) stellen bovendien dat de richting en de snelheid van dit individueel radicaliseringsproces bepaald worden door triggerfactoren (gebeurtenissen die (een verdere) gewelddadige radicalisering in gang kunnen zetten) die zich op verschillende niveaus (micro, meso, macro) voordoen (o.a. een schokkende gebeurtenis, dreigingsgevoelens, vriendschap met gewelddadig geradicaliseerde persoon) (FEDDES, 2017).

3.2. Deradicalisering en disengagement

Net zoals radicalisering, worden ook 'disengagement' en 'deradicalisering' beschouwd als intensieve processen (DOOSJE et al., 2016). In de literatuur wordt doorgaans een belangrijk onderscheid gemaakt tussen deze twee concepten. HORGAN (2009: 152) beschrijft deradicalisering als volgt: "*It is the social and psychological process whereby an individual's commitment to, and involvement in, violent radicalisation is reduced to the extent that they are no longer at risk of involvement and engagement in violent activity. Deradicalisation may also refer to any initiative that tries to achieve a reduction of risk of re-offending through addressing the specific and relevant disengagement issues*". Deradicalisering houdt een cognitieve verandering in waarbij men afstapt van het radicale gedachtegoed en de weerstand tegen het systeem en de maatschappij afneemt (DEMANT et al., 2008). Bij disengagement gaat het daarentegen enkel om een gedragsverandering – het stoppen van het geweldgebruik en het verlaten van de radicale groep – zonder dat de radicale overtuigingen en attitudes per se worden opgegeven (DOOSJE et al., 2016; SPECKHARD, 2010).

Disengagement-/exit-programma's – dit kunnen zowel vrijwillige als niet-vrijwillige initiatieven zijn – vertrekken vanuit de idee dat het ene (het gedrag) een middel kan zijn om het andere (de ideologie) te veranderen. Deze gedragsverandering kan een manier zijn om verandering teweeg te brengen in de identiteit, het zelfbeeld, het waarden- en normensysteem

en in de ideologische overtuigingen van het individu (CHRISTENSEN, 2015; BJØRGO, 2009; KOEHLER, 2017). De relatie tussen gedragsverandering en ideologische verandering is echter complex. Programma's die zich ultiem focussen op het veranderen van de ideologie (bv. doorheen gedragsverandering) kunnen slechts effectief zijn als ze worden gecombineerd met praktijken gericht op een verbetering van de persoonlijke omstandigheden, de familierelaties en andere sociale banden van een individu (BJØRGO en HORGAN, 2009). Ook KOEHLER (2017) geeft aan dat effectieve programma's multimodaal, flexibel en breed in hun methodologische benaderingen moeten zijn.

Exit-programma's dienen ten slotte ook rekening te houden met de verschillende *push*- en *pull*factoren van disengagement die een belangrijke rol kunnen spelen bij het verlaten van een radicale beweging (BJØRGO, 2002). Daar waar pushfactoren gekoppeld zijn aan negatieve kenmerken van de groepering die iemand 'wegduwen' van het gewelddadig extremisme (o.a. negatieve sociale sancties en stigma, verlies van sociale steun, verlies van vertrouwen in de groepsideologie, afkeuring van de strategie of leiderschap van de groep in het algemeen), gaat het bij pullfactoren over de positieve kenmerken die individuen 'toetrekken' naar de omgeving buiten de extremistische groepering (o.a. het verlangen naar vrijheid en het leiden van een normaal leven, het oprichten van een familie met nieuwe verantwoordelijkheden, carrièrevooruitzichten, nieuwe positieve relaties met mensen buiten de extremistische groep) (BJØRGO, 2009; PAUWELS & HARDYNS, 2016; KOEHLER, 2017). Daarnaast dienen exit-programma's rekening te houden met factoren die het verlaten van de groep kunnen bemoeilijken, waaronder: (1) een gebrek aan ondersteuning bij het overwegen om te vertrekken, (2) angst voor vergelding of negatieve sancties van de groep, (3) gebrek aan ondersteunende structuren bij het verlaten van de groep vanwege het breken van de banden met familie en vrienden, (4) verlies van bescherming tegen voormalige vijanden, (5) vrees dat carrièremogelijkheden verwoest zijn, (6) positief gewaardeerde kenmerken van de groep, (7) sociale isolatie en eenzaamheid (BJØRGO, 2002).

4. EXIT IN EUROPA

Door de geïndividualiseerde aard van exit-programma's en het feit dat ze afhankelijk zijn van hun specifieke context, zijn exit-programma's niet gemakkelijk te vergelijken met elkaar. Alle programma's zijn immers aangepast aan de specifieke lokale, politieke en culturele context waarin ze worden uitgevoerd en hebben elk hun eigen doelstelling. Een disengagement- en/of deradicaliseringsprogramma van een bepaald land kan dus niet zomaar geïmplementeerd worden in een ander land, zelfs niet binnen dezelfde regio. Bovendien is het niet altijd mogelijk om te bepalen of een programma al dan niet werkt aangezien er onduidelijkheid bestaat over het concept 'succes' en de manier waarop dit gemeten wordt (meten we het stopzetten van gewelddadig gedrag, of meten we een verandering en/of voorkoming van extreme attitudes?) (COLAERT, 2017; RABASA et al., 2011). Niettemin is het mogelijk om door middel van een evaluatie van de strategieën en initiatieven in verschillende nationale contexten bepaalde elementen van *good practices* te identificeren. Met *good practices* verwijzen we naar praktijken die bijdragen aan het verminderen van de toewijding aan of de betrokkenheid bij terroristische of extremistische groeperingen (KOEHLER, 2017). De resultaten afkomstig uit deze praktijken kunnen als informatiebron gebruikt worden voor het beleid van andere landen (ISD, 2014).

In wat volgt bespreken we de belangrijkste ervaringen, leer- en werkpunten van recente exit-programma's van een aantal Europese landen: Denemarken (*Back on Track*), Duits-

land (*Taking Responsibility*) en Nederland (*Inclusion*). De programma's werden zorgvuldig geselecteerd op basis van drie criteria: (1) context, (2) doelgroep en (3) het gebruik van exit-strategieën. Zo kozen we voor Europese exit-programma's binnen de gevangeniscontext met een focus op gewelddadig geradicaliseerde personen. De inhoud van ieder geselecteerd programma werd getoetst aan de kwaliteitsstandaarden opgesteld door KOEHLER (2017). Op basis van bestaand onderzoek en praktijkervaring geeft hij drie zaken mee waar initiatiefnemers rekening mee moeten houden bij het implementeren van exit-programma's: (1) de actor (wie voert de exit-programma's uit?) (2) de contactbenadering (hoe wordt de doelgroep bereikt? Wie is de begeleider of contactpersoon?), (3) het belang van de ideologische component in de exit-programma's. Hier wordt later in de tekst verder op ingegaan (zie 5). Ten slotte hebben we ons in dit luik gebaseerd op de *RAN-Collection* (2017) die de belangrijkste inzichten en lessen weergeeft van deze Europese praktijken. Het werk illustreert de soorten maatregelen die door verschillende landen kunnen worden toegepast om, onder andere, het bewustzijn en de competentie van eerstelijnsbeoefenaars te vergroten.

De meeste van de geselecteerde programma's zijn relatief recent geïmplementeerd, waardoor een evaluatie van hun effectiviteit op lange termijn nog niet mogelijk is. Niettemin kunnen we op basis van de reeds beschikbare informatie, ervaringen en inzichten een aantal aanbevelingen doen voor de Belgische situatie.

4.1. 'Back on track' – Denemarken

Het pilootproject '*Deradicalization – Back on Track*' is een gouvernementeel project dat werd gelanceerd door *the Ministry of Children, Gender Equality, Integration and Social Affairs* in nauwe samenwerking met de Deense '*Prison and Probation Service*'. Het project werd uitgevoerd van 2011 tot 2014 en werd grotendeels gefinancierd door de Europese Unie. Het totale budget voor het project was 335.000 euro (RAN, 2017).

De doelgroep bestaat uit (1) gedetineerden die aangeklaagd of veroordeeld zijn voor terroristische misdrijven en (2) gedetineerden (al dan niet in voorlopige hechtenis) die potentieel kwetsbaar zijn voor gewelddadige radicalisering. Het doel van het project is om gedetineerden (de 'mentees') aan de hand van een individuele begeleider (de 'mentor') te helpen bij het vinden van een weg uit hun extremistische groepering en hen beter te leren omgaan met dagelijkse situaties, problemen en conflicten door:

- de gedetineerde te motiveren om zich aan te sluiten bij positieve netwerken en uit de criminaliteit en extremistische omgevingen te blijven;
- de gezinnen en sociale netwerken van de gedetineerden te betrekken om hen zo een langdurige ondersteuning te bieden bij hun terugkeer naar de samenleving;
- de gedetineerden te helpen met concrete vragen/uitdagingen bij de vrijlating (het vinden van een huis, werk etc.).

Volgens het eindrapport van het project is het moeilijk om te bepalen of het project al dan niet een effect heeft, gezien men zich zou moeten baseren op een meting die een inschatting maakt van het aantal leden dat zich in de toekomst zou onthouden van extremistische feiten (toekomstig gedrag). Momenteel voert het project wel een evaluatie uit vertrekkende vanuit het perspectief van de mentoren. Hierbij zal men zich baseren op hun ervaringen met de *mentor-mentee matching* en relaties, de toepassing van de methodes, de instrumenten, de kennis en ervaring die ze hebben opgedaan gedurende de trainingen, en met de individuele trajecten (RAN, 2017).

Niettemin werd vastgesteld dat de training(programma's) van de mentoren een essentieel onderdeel/resultaat is van het project. Het doel van deze trainingen is het uitbouwen van competenties en instrumenten om de rol van mentoren aan te pakken en hen meer kennis bij te brengen over extremisme. De training richt zich op gesprekstechnieken, *coaching* en conflictmanagement, en op hoe families en sociale netwerken meer actief kunnen betrokken worden bij de begeleiding en ondersteuning van gedetineerden. De domeinen waar men zich op focust gedurende de training en begeleiding zijn gebieden die volgens onderzoek een impact hebben op het risico op recidive en de individuen kunnen helpen om recidive tegen te gaan (vb. steun bieden bij het vinden van een opleiding/werk en het uitwerken van nieuwe netwerken) (MINISTRY OF CHILDREN, GENDER EQUALITY, INTEGRATION AND SOCIAL AFFAIRS, 2014).

Tussen 2012 en 2013 werden in totaal dertien mentoren met verschillende achtergronden in termen van leeftijd, etniciteit, onderwijs en geslacht getraind gedurende een periode van één jaar. De meeste mentoren werden gerekruteerd uit de Deense *Prison and Probation Service* en uit een toenmalig EU-gefinancierd mentor project over de preventie van geweldadige radicalisering (*Deradicalisation – Targeted Intervention*). Tevens werden enkele mentoren gerekruteerd die interesse kregen in het project omwille van hun werk bij de politie of de sociale dienstensector. De mentoren werden aangeworven op basis van een telefonisch interview, gevolgd door een psychologische test en een bijkomend interview. Pas nadat de mentoren over de nodige vaardigheden beschikten werden ze gematched met de mentees. Wat men voorlopig uit het project geleerd heeft, is dat een voortdurende aanwerving van mentoren noodzakelijk is en het voor de *mentor-mentee matching* van cruciaal belang is dat de groep mentors uit zoveel mogelijk verschillende persoonlijkheden, professionele en etnische achtergronden bestaat (MINISTRY OF CHILDREN, GENDER EQUALITY, INTEGRATION AND SOCIAL AFFAIRS, 2014). Verder kreeg het project te maken met enkele implementatieproblemen. Deze hadden betrekking op de identificatie van potentiële cliënten (mentees), het betrekken van de sociale netwerken in het programma (sommige gedetineerden wensten hun sociaal netwerk niet te betrekken), en het motiveren van de gedetineerden om deel te nemen aan het project (MINISTRY OF CHILDREN, GENDER EQUALITY, INTEGRATION AND SOCIAL AFFAIRS, 2014).

Volgens het RAN (2017) zou *'Back on Track'* in de meeste gevangenisstraf moeten kunnen worden geïmplementeerd gezien het project slechts vereist dat er goede relaties tussen gevangenen (mentees), gevangenispersoneel en mentoren worden opgebouwd. De kosten zijn afhankelijk van de behoefte aan een wettelijk kader, het opleidingsniveau van de mentoren en hoe een land besluit om de mentoren te betalen. *Back on Track* werd reeds voorgesteld in twee RAN-vergaderingen en onder meer Noorwegen is geïnteresseerd om de idee toe te passen binnen hun gevangenisstelsel.

4.2. *'Taking responsibility: Breaking away from hate and violence'* – Duitsland

Het *'Taking Responsibility'* project in Duitsland werd opgericht in 2001 door de niet-gouvernementele organisatie *Violence Prevention Network* en is momenteel nog steeds aan de gang. De algemene doelstelling van het project is om jongeren – meer bepaald rechts-extremistisch georiënteerde daders en (jihadistisch – extreem) Islamitisch georiënteerde daders – die gearresteerd zijn wegens ideologisch gemotiveerde gewelddaden in staat te stellen om een verantwoordelijk en niet-gewelddadig leven te leiden en afstand te nemen van 'onmenselijke' ideologieën (VIOLENCE PREVENTION NETWORK, 2015). De deelname aan het project vindt plaats op vrijwillige basis. De doelstellingen, die de trainers samen met de cliënten trachten te bereiken, zijn (RAN, 2017):

- het ontwikkelen van relatievaardigheden, empathie, zelfbeeld, het vermogen om over zichzelf te reflecteren;
- het nemen van verantwoordelijkheid en het ontwikkelen van afstand tot ‘onmenselijke’ haatideologieën;
- het beter begrijpen van hun gewelddadige gedrag en dit corrigeren;
- het fundamentele recht op vrijheid van elke individu leren accepteren;
- het leren hoe conflicten gewelddoos kunnen worden opgelost;
- het leren verantwoordelijkheid nemen voor hun acties;
- een actieve rol spelen bij het plannen van hun toekomst.

De methodologie van het project bestaat uit een combinatie van deradicaliseringstrainingen, groepstrainingen (4 tot 6 maanden), individuele trainingen, workshops, politieke opleidingen, *transition management* (voorkomen dat deelnemers hervallen in gewelddadig gedrag en benadrukken wat ze geleerd hebben gedurende de trainingen), stabilisatiecoaching (bijstand en begeleiding gedurende 6 tot 12 maanden na de vrijlating) en familielieden. Belangrijk in het project is enerzijds het onderscheid dat gemaakt wordt tussen de ‘dader’ en het ‘misdrijf’, en anderzijds de bevraging naar het misdrijf, de ideologie en de rechtvaardigingsstrategieën van het individu. Ook de relatie tussen de trainers en de cliënten is belangrijk. Dit moet een betrouwbare relatie zijn met wederzijds respect. De trainers hebben een eenjarige competentie- en anti-gewelddscursus afgerond (AKT®trainer) en hebben jarenlange ervaring in het werken met geweldgevoelige en bevooroordeelde jongeren. Hun kwalificatie omvat een hoog niveau van methodologische kennis (VIOLENCE PREVENTION NETWORK, 2015; RAN, 2017).

De formele evaluatie van het project in 2012 toonde aan dat het heropsluitingspercentage van de groep die deelgenomen heeft aan het programma ruim onder het gemiddelde ligt. Zo bedraagt het heropsluitingspercentage (voor een gewelddadig ideologisch gemotiveerd misdrijf) van de groep die deelgenomen heeft aan het programma 13,3%. Bij de gedetineerden die niet hebben deelgenomen aan het programma bedraagt dit 41,5%. Daarnaast wordt er in het programma voortdurend kwaliteitsmanagement gerealiseerd, bestaande uit feedback van de doelgroep, rapporten van de trainers en *peer-review*. Het project krijgt bovendien gevarieerde feedback, inclusief verzoeken van verschillende landen om presentaties te geven teneinde de praktijk te kunnen implementeren in het eigen land. Verder heeft men de territoriale overdraagbaarheid van de praktijk bewezen door deze over te dragen naar verschillende federale staten binnen Duitsland, alsook naar Denemarken en Noord-Ierland (VIOLENCE PREVENTION NETWORK, 2015; RAN, 2017).

4.3. Inclusion – Nederland

Het Nederlandse project ‘Inclusion’ werd recent opgestart in juli 2017 door Reclassering Nederland in nauwe samenwerking met Team TER (*Terrorists, Extremists and Radicals*). *Inclusion* is een geïndividualiseerd, op maat gemaakt programma dat streeft naar disengagement van gewelddadig geradicaliseerde Moslims (= doel en doelgroep). Het project is geïnspireerd door twee reeds bestaande programma’s: EXIT Zweden en het Nederlandse cognitieve gedragsprogramma ‘Solo’. Er werden van beide programma’s elementen geselecteerd die het meest/best toepasbaar zouden zijn op de doelgroep van dit project. Het belangrijkste element van het project ‘Solo’, is de participatie van een zogenaamde ‘significante andere’ in het re-integratieproces. Bij EXIT Zweden was het meest belangrijke element het opbouwen van een nieuwe identiteit buiten het extremistische netwerk (RAN, 2017).

Het project is oorspronkelijk ontworpen voor een ambulante setting (probatie) en bestaat uit drie modules: (1) 'praktische hulp': waar eventuele huisvesting-, werkgelegenheid- of schuldproblemen worden aangepakt door de trainer en een goede vertrouwensrelatie ontstaat, (2) 'netwerkbenadering': waar een 'significante andere' wordt aangeduid (bv. vriend, familielid, Imam, leraar) en de cliënt wordt aangemoedigd om zijn netwerk uit te breiden en om (gedrags-) verandering te behalen, en ten slotte (3) 'cognitieve gedragstraining': waar, afhankelijk van de situatie van de cliënt, negen categorieën van gedragsoefeningen worden uiteengezet (impulsiviteit, woede, denkpatronen/houding/gedrag, locus van controle, identiteit/kwetsbaarheid, coping, universele waarden, religieuze betekenis, sociale vaardigheden).

Hoewel het 'Inclusion' project een nieuw (en dus nog niet geëvalueerd) initiatief is, is het afgeleid van twee programma's die een goede theoretische basis hebben. Het project combineert daarenboven de succesvolle methoden van het Deense en het Duitse programma, zijnde *mentoring* en een intensieve training met de cliënten. Bovendien werd het project ontwikkeld in nauwe samenwerking met het Team TER (een leergemeenschap die zijn eigen exit benadering ontwikkelt), werden Nederlandse deskundigen geraadpleegd en ging er uitgebreid bureauonderzoek aan vooraf. Tevens werd er voortdurend feedback ingediend op eerdere versies van het programma. In 2017 wordt een pilootproject gelanceerd teneinde het project te evalueren. Als het programma positief wordt geëvalueerd, zal het (mogelijk) geïmplementeerd worden binnen de Terrorisme afdelingen van de Nederlandse gevangnissen (RAN, 2017).

Onderstaande tabel geeft een beknopt overzicht van het doel, de doelgroep, de gehanteerde methoden en de belangrijkste resultaten van ieder programma.

TABEL 1: OVERZICHT EXIT-PROGRAMMA'S DENEMARKEEN, DUITSLAND EN NEDERLAND

Pro-gramma	Actor en periode	Doel	Doelgroep	Methoden	Essentiële elementen/ resultaten	Evaluatie
Denemarken <i>Back on Track</i>	<i>Ministry of Children, Gender Equality, Integration and Social</i> en Deense 'Prison and Probation Service' Mei 2011 tot mei 2014	Helpen bij het verlaten van extremistische groepering	Gewelddadige extremisten Families Gevangenis-/ Probatie-/ gerechtelijke actoren	Exit-strategieën Training voor praktijkactoren (<i>mentoring</i>)	Opleiding mentors	Evaluatie lopende
Duitsland <i>Taking responsibility – breaking away from hate and violence</i>	<i>Violence Prevention Network</i> (NGO) Gestart in 2001 en nog steeds bezig	Deradicalisering van jonge mensen in de gevangenis	Rechts-extremistisch georiënteerde (jonge) daders Islamitisch georiënteerde (jonge) daders Gevangenis/ Probatie/ gerechtelijke actoren	Exit-strategieën Opleiding van jonge mensen	Heropsluitingspercentage ligt lager bij de groep gedetineerden die deelgenomen heeft aan het project. Intensieve training met cliënten	Ja

Pro-gramma	Actor en periode	Doel	Doelgroep	Methoden	Essentiële elementen/ resultaten	Evaluatie
Nederland <i>Inclusion</i>	Reclassering Nederland in nauwe samenwerking met TER team	Disengagement van gewelddadig geradicaliseerde Moslims	Gewelddadige extremisten	Exit-strategieën	Betrekking 'significant other' + identiteitsvorming buiten extremistisch netwerk	Neen
	Start in juli 2017		Gevangenis-/ Probation-/ gerechtelijke actoren	Mentoring		
			Praktijkactoren			

5. WAT KUNNEN WE HIERUIT LEREN?

Zoals reeds aangehaald werd de inhoud van ieder programma getoetst aan de drie kwaliteitsstandaarden van KOEHLER (2017): (1) actor, (2) contactbenadering en (3) de rol van de ideologische component. Een eerste belangrijk punt waar ieder programma rekening mee dient te houden, is het 'type actor' dat de disengagement- en deradicaliseringsprogramma's uitvoert. Dit kan immers een impact hebben op de doelgroep, de doeltreffendheid en de geloofwaardigheid van de programma's (KOEHLER, 2017). Niet-gouvernementele organisaties (NGO's) (zoals het Duitse *Violence Prevention Network*) worden door gedetineerden als geloofwaardiger beschouwd gezien zij geen deel uitmaken van het 'systeem' dat hen vervolgd en veroordeeld heeft. Overheidsinstanties worden vaak aanzien als 'de vijand' die mede verantwoordelijk zijn voor de opsluiting. Niettemin beschikken deze laatsten over meer middelen dan NGO's. Daarom wordt een samenwerking tussen beiden aangeraden om zo de voordelen te combineren (KOEHLER, 2017; RAN, 2016). Om deze *multi-agency* samenwerking te doen slagen, is een goede werk- en vertrouwensrelatie tussen de verschillende projectpartners en andere *stakeholders* van cruciaal belang.

Ten tweede is niet alleen een goede relatie tussen de verschillende (overheid)instanties, NGO's en praktijkactoren belangrijk, ook de contactbenadering, de relatie tussen mentor en cliënt, hun onderlinge verstandhouding en het wederzijds respect, wordt door exit als dé kern beschouwd in de begeleiding. Vertrouwen is immers de essentie van sociale interactie en kan leiden tot een verandering in de acties van de cliënt (ISD, 2012; PAUWELS & HARDYNS, 2016; ODÉN, 2009). Om dit te bereiken dienen de individuen een consistente en doorlopende begeleiding te krijgen, zowel binnen als buiten de gevangenis, door een geloofwaardige, toegankelijke begeleider die vertrouwen geniet bij de doelgroep. Onder meer het Deense en het Nederlandse project hechten veel belang aan mentoring en de uitwerking van een constructieve relatie met de cliënt (zie tabel 1). Zowel de trainer/mentor als de cliënt moeten gemotiveerd zijn en zich inzetten voor het betreffende programma, aangezien deradicalisering een moeilijk en langdurig proces is waarbij terugtrekkingen verre van ongebruikelijk zijn. Zo gaf het Deense pilootproject '*Back on track*' aan dat veel cliënten niet gemotiveerd waren om te veranderen en dus weigerden om deel te nemen aan het project. In het eindverslag benadrukten zij dan ook het belang van de persoonlijke motivatie en de ontwikkeling van een uitgebreid motivatieproces. Programma's zouden derhalve zoveel mogelijk vrijwillig moeten zijn. De kans op een cognitieve opening wordt immers groter naarmate het individu meer uit vrije wil deelneemt. Ook het RAN (2016) stelt dat vrijwillige deelname een fundamentele voorwaarde is voor het succes van elke interventie gericht op disengagement en deradicalisering. Indien er bij de betrokkene immers geen vertrouwen of bereidheid is om deel te nemen aan het gesprek, zal het gesprek – en dus ook de hulpverlening

– sneller falen (COOLSAET, 2016; COLAERT, 2017). Verder is het belangrijk dat de mentors van de programma's goed opgeleid en ondersteund worden en dat ze zich bewust zijn van de potentiële tekenen van radicalisering en de belemmeringen met betrekking tot deradicalisering waarmee ze kunnen geconfronteerd worden. Zo wees onder meer het Deense *Back on Track*-initiatief specifiek op het belang van personeelsopleiding als essentieel onderdeel van hun project (zie tabel 1).

Een derde belangrijk punt volgens KOEHLER (2017), is dat exit-programma's zich niet louter mogen focussen op de ideologie van extremisten. Begeleiders kunnen hier beter indirect op inspelen door zonder oordeel vragen te stellen aan de cliënt en twijfel te creëren, eerder dan een theologisch debat te voeren (COLAERT, 2017). Gedurende de begeleiding dient men hoofdzakelijk in te spelen op verschillende levensdomeinen om zo de specifieke problemen en behoeften van elke cliënt te begrijpen en aan te pakken. Zoals de verschillende radicaliseringsmodellen aangeven (zie 3.1), ontstaat het proces van extreme radicalisering immers vaak door grieven, morele verontwaardiging, gevoelens van onrechtvaardigheid, relatieve deprivatie enzovoort. Indien programma's een impact willen hebben, dienen ze dus te reageren op de persoonlijke behoeften, de onderliggende frustraties en de contextuele ervaringen van het individu (BJØRGO en HORGAN, 2009; SCHMID, 2013). Het sociaal netwerk van de gedetineerde mag in dit kader niet vergeten worden. Net zoals (gewelddadige) sociale netwerken een belangrijke rol spelen in het radicaliseringsproces (zie 3.1), speelt een pro-sociale omgeving een belangrijke rol in het deradicaliseringsproces (JASKO et al., 2016; ISD, 2012; RAN, 2016). Pro-sociale connecties van een persoon kunnen immers als een beschermende factor fungeren door te voorkomen dat het individu zich met gewelddadig of extreem gedrag bezighoudt. In de drie voorgestelde programma's werden de sociale netwerken van de gedetineerden telkens betrokken in de trajecten en streefde men naar een uitbreiding van deze netwerken teneinde de re-integratie in de samenleving te faciliteren.

Ten slotte is het van cruciaal belang dat de verschillende exit-programma's informatie blijven delen met elkaar, zodat hun successen elders kunnen worden gerepliceerd en (mogelijke) eerdere fouten kunnen worden vermeden. Het 'inclusion' project is hier een goed voorbeeld van, gezien het zich laat inspireren door (de ervaringen van) twee reeds bestaande exit-programma's.

6. CONCLUSIE: WAT MET BELGIË?

In het kader van de gewelddadige radicaliserings- en extremismeproblematiek binnen de gevangenis stelt de Federale overheid twee doelstellingen voorop: (1) enerzijds wil men voorzien in een gespecialiseerde omkadering voor extremistisch 'geradicaliseerde gedetineerden' (reactief beleid) en (2) anderzijds wil men voorkomen dat gedetineerden radicaliseren tijdens de detentie (preventief beleid). Dit tracht men te bereiken aan de hand van een penitentiair tweesporenbeleid ('weloverwogen plaatsingspolitiek') en door een gespecialiseerd, vrijwillig hulp- en dienstverleningsaanbod binnen de gevangenis. Zowel de begeleiding in de gevangenissen als het *casemanagement* in de steden valt onder de verantwoordelijkheid van de Vlaamse Gemeenschap, departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. Deze geïndividualiseerde begeleidingstrajecten die streven naar sociale re-integratie en disengagement, worden momenteel opgezet door twee consultants in het kader van de aanpak van deradicalisering. Aangezien deze trajecten gericht zijn op disengagement, re-integratie en terugkeer naar de lokale context, is samenwerking met de penitentiaire diensten, lokale partners én met de justitieassistenten essentieel (COLAERT, 2017; VLAAMSE PARLEMENT, 2016).

Belangrijk in dit kader is dat het de federale overheid is die bepaalt op welke wijze deze hulp- en dienstverlening wordt ingepast in het geheel van de individuele strafuitvoering. Hierbij wordt rekening gehouden met 'de specifieke situatie' van de gedetineerde. Hoewel de federale overheid belang hecht aan de toegang van deze gedetineerden tot het aanbod van onder meer opleiding, sport en ontspanning, stelt ze dat er simultaan garanties moeten worden ingebouwd om de negatieve impact van deze gewelddadig 'geradicaliseerde' gedetineerden op de andere gedetineerden te voorkomen of te beperken (VLAAMSE REGERING, 2016). Ook 'radicale invloeden van buitenaf' wil men beperken aan de hand van strengere controles op o.a. de bezoeken, post en literatuur van deze groep gedetineerden. We kunnen ons de vraag stellen of de huidige gevangenisstructuur (het tweesporenbeleid) re-integratie en disengagement wel mogelijk maakt en ondersteunt. Stemt het hulpverleningsaanbod voor de gedetineerden in de satellietgevangenis bovendien overeen met het aanbod voor gedetineerden op de gespecialiseerde terro-afdelingen? Zo zullen bepaalde (groeps)activiteiten die kaderen binnen een disengagementtraject onmogelijk zijn indien de gedetineerde zich bevindt in de afzonderlijke, gespecialiseerde (terro-)afdelingen. Ook de betrekking van sociale netwerken en familieleden zoals in de exit-programma's van Duitsland, Denemarken en Nederland, zal mogelijk worden verhinderd door deze plaatsingspolitiek.

De ervaringen, leer- en werkpunten van de verschillende programma's hebben aangetoond dat een goede opleiding van de verschillende projectactoren van cruciaal belang is. Justitie levert momenteel bijkomende inspanningen voor de opleiding van het gevangenispersoneel om enerzijds het observatiepotentieel te verhogen en problemen tijdig te kunnen detecteren in de gevangenis en anderzijds om meer basiskennis rond Islamitische radicalisering over te brengen. Ook de personeelsleden in de gespecialiseerde afdelingen krijgen een specifieke opleiding waar aandacht wordt besteed aan conflicthantering- en vermijding. Verder streeft de federale overheid naar een verhoging van het aantal geschoolde en vrijwillige Moslimconsulenten in de gevangenis die instaan voor de levensbeschouwelijke begeleiding. Hun rol is volgens de federale overheid cruciaal, aangezien de gevallen van ideologisch geïnspireerde radicalisering vaak gebaseerd zouden zijn op radicale interpretaties van de Islam. Zij worden bijgevolg systematisch betrokken in projecten rond preventie van radicalisering en deradicalisering in de gevangenis. Een bijzonder aandachtspunt in dit kader is hun taak om 'problemen' rond gewelddadige Islamradicalisering te melden aan de lokale directies via een officiële rapportage (ACTIEPLAN, 2015). Hoewel de detectie van gewelddadige radicalisering binnen de gevangenis een belangrijk aandachtspunt is, dient vermeden te worden dat de opleidingen van de verschillende actoren zich louter en alleen focussen op het detecteren van mogelijke tekenen van gewelddadige radicalisering. De drie beschreven exit-programma's benadrukken immers elk het belang van een consistente en langdurige vertrouwensrelatie tussen de praktijkactoren en de cliënten, zowel binnen als buiten de gevangenis. Deze vertrouwensband kan in het gedrang komen wanneer de praktijkactoren zich gaan gedragen als een 'gedachtenpolitie' die radicale uitingen criminaliseert. De Moslimconsulenten en de consulenten in het kader van de aanpak van deradicalisering kunnen op die manier door de gedetineerden als 'verraders' worden aanzien in dienst van de overheid. Dit structureel wantrouwen zou mogelijks kunnen beperkt of vermeden worden door een samenwerking met NGO's en/of actoren 'extra muros' die getraind zijn om de rol van mentor op zich te nemen. Men dient bovendien te vermijden dat gedetineerden onterecht worden gevisieerd en zich hierdoor benadeeld of gestigmatiseerd voelen. Verder dient de overheid met de toename van het aantal Moslimconsulenten te vermijden dat er een te 'ideologie gestuurde' begeleiding ontstaat. Heel veel factoren spelen immers een rol als grondoorzaak voor gewelddadige Islamradicalisering, waardoor het een groot risico is om in de begeleiding enkel op de ideologie te werken (KOEHLER, 2017).

Door deze veelheid aan actoren is er momenteel een versnippering van het aanbod over verschillende niveaus en actoren heen waardoor er weinig overzicht is en mogelijk niet alle gekende extremisten een begeleidingsaanbod krijgen (COLAERT, 2017). Al deze actoren hebben bovendien nood aan informatie over de cliënt, vorming, en een duidelijk mandaat. De Vlaamse gemeenten hanteren momenteel een verschillende aanpak, afhankelijk van hun budget, institutionele structuur, en de specifieke problematiek op hun grondgebied. Bovendien is niet alleen het aanbod, maar ook de expertise versnipperd. Dit draagt onder meer het risico in zich dat verschillende methodes worden gehanteerd waarvan de effecten niet altijd onderzocht zijn (COLAERT, 2017). De vraag dringt zich op wie dit alles dient te coördineren. Deradicalisering binnen de gevangeniscontext is een federaal verhaal, maar de hulpverlening niet. Om deze *multi-agency* samenwerking te doen slagen, dient de overheid een centraal orgaan te ontwikkelen die alle partners aan tafel zet om de problemen in te schatten, het doel van de trajecten te bespreken en om goede afspraken te maken over de informatie-uitwisseling en over de gehanteerde methodes. Verder is het voor de geloofwaardigheid van de hulpverlening belangrijk dat de verschillende (veiligheids- en sociaal-preventieve) actoren transparant zijn naar hun doelgroep over de contacten die ze hebben met andere diensten.

We stellen vast dat België redelijk achter loopt op de ontwikkelingen in het buitenland waar al jaren wordt geïnvesteerd in disengagement en deradicalisering in het gevangeniswezen. De eerste stappen die door de Federale en Vlaamse overheid werden gezet, dienen niet enkel conceptueel, maar ook operationeel verder uitgewerkt te worden, zeker wat het curatieve, resocialiserende luik betreft. De achterstand die we hebben opgelopen hoeft echter niet dramatisch te zijn, want we kunnen leren uit de programma's die in het buitenland werden ontwikkeld. Wat wel vaststaat is dat disengagement en deradicalisering veel intensievere inspanningen vergt dan het louter verdelen van gedetineerden binnen de gevangenismu- ren.

REFERENTIES

- BJØRGO, T. (2002). *Exit Neo-Nazism. Reducing recruitment and promoting disengagement from racist groups*. Oslo: Norsk Utenrikspolitisk Institutt.
- BJØRGO, T. (2009). Processes of disengagement from violent groups of the extreme right. In T. BJØRGO, & J. HORGAN (Eds.), *Leaving Terrorism Behind: Individual and collective disengagement*. New York: Routledge.
- BORUM, R. (2011). Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories. *Journal of Strategic Security*, 4(4), 7-36.
- BUTT, R. & TUCK, H. (2014). *European Counter-Radicalisation and De-radicalisation: A Comparative Evaluation of Approaches in the Netherlands, Sweden, Denmark and Germany*, Institute for Strategic Dialogue.
- CHRISTENSEN, T. W. (2015). *A Question of Participation – Disengagement from the Extremist Right: A case study from Sweden*. Roskilde: Roskilde Universitet.
- COLAERT, L. (2017). Inleiding. Radicalisering: complex fenomeen, ambigu beleidsconcept. In COLAERT, L. (Ed.), *'Deradicalisering'. Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid* (pp. 13-23). Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- COOLSAET, R. (2016). Deradicaliseringsbeleid en de IS-generatie, *Politiejournaal*, september, 14-19.
- DEMANT, F., SLOOTMAN, M., BUIJS, F. & TILLIE, J. N. (2008). *Teruggang en uittreding: processen van deradicalisering ontleed*. Amsterdam: IMES.

- DE MORGEN (18/02/2017). *57 extremisten straks vrij. Groot deel van hen radicaliseerde pas in de gevangenis.*
- DOOSJE, B., MOGHADDAM, F. M., KRUGLANSKI, A. W., DE WOLF, A., MANN, L. & FEDDES, A.R. (2016). Terrorism, Radicalization and De-radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 79-84.
- FEDDES, A. R. (2017). Risico-inschatting in een integral veiligheidsbeleid. In L. COLAERT (Ed.), *'Deradicalisering'. Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid* (pp. 49-64). Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- FEDDES, A. R., NICKOLSON, L. & DOOSJE, B. (2015). Triggerfactoren in het Radicaliseringsproces. *Justitiële verkenningen*, 2(16), 22-48.
- FEDERALE OVERHEIDSDIENST BINNENLANDSE ZAKEN (2016, 20 juli). *Het Plan R: Het Actieplan Radicalisme.*
- FEDERALE REGERING (2015, 19 november). *Plenaire zitting Kamer, Strijd tegen terrorisme – maatregelen.*
- FOD JUSTITIE (2015). *Actieplan aanpak radicalisering in gevangenissen.*
- HAFAZ, M. & MULLINS, C. (2015). The Radicalisation puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to home-grown extremism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 38, 958-975.
- HORGAN, J. (2009). *Walking Away From Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements.* London: Routledge.
- INSTITUTE FOR STRATEGIC DIALOGUE (2012). *Tackling extremism: De-radicalisation and disengagement.*
- INSTITUTE FOR STRATEGIC DIALOGUE (2010). *Case Study Report: Violence Prevention Network.*
- JASKO, K., LAFREE, G. & KRUGLANSKI, A.W. (2016). Quest for Significance and Violent Extremism: The Case of Domestic Radicalization. *Political Psychology*, 1-17.
- KOEHLER, D. (2017). Een typologie van 'deradicaliserings' programma's. In L. COLAERT (Ed.), *'Deradicalisering'. Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid* (pp. 65-83). Brussel: Vlaams Vredesinstituut.
- MCCAULEY, C. & MOSKALENKO, S. (2008). Mechanisms of political radicalization: Pathway towards terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20(3), 415-433.
- MINISTRY OF CHILDREN, GENDER EQUALITY, INTEGRATION AND SOCIAL AFFAIRS (2014). *Back on Track. A pilot project on the prevention of radicalisation among inmates*, Final report Juni 2014.
- MOGHADDAM, F. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American psychologist*, 60(2), 161-169.
- MURO, D. (2016). What does radicalisation look like? Four visualisations of socialisation into violent extremism. *Notes Internationals CIDOB*, 1-5.
- PAUWELS, L. & HARDYNS, W. (2016). Het verlaten van een extremistische beweging: een kennismaking met exit-bewegingen. In W. HARDYNS, & W. BRUGGEMAN (Eds.), *Radicalisering en terrorisme. Van theorie naar praktijk* (pp. 103-124). Reeks Veligheidsstudies, nr. 15. Antwerpen: Maklu.
- PEDERSEN, W., VESTEL, V. & BAKKEN, A. (2017). At risk for radicalization and jihadism? A population-based study of Norwegian adolescents, *Cooperation and Conflict*, 1-23.
- RABASA, A., PETTYJOHN, S.L., GHEZ, J., BOUCEK, C. (2010). *Deradicalizing Islamist Extremists.* Santa Monica, California: RAND Corporation. Verkregen op 10 januari 2018, via https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2010/RAND_MG1053.pdf.
- RAN (2016). *Exit programmes and interventions in prison and probation*, Juni 2016, 1-9.
- RAN (2017). Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism. *Approaches and Practices*, RAN Collection of Approaches and Practices. Verkregen op 10 januari 2018, via https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-best-practices/docs/ran_collection-approaches_and_practices_en.pdf.

- SAGEMAN, M. (2008). A strategy for fighting Islamist terrorists. *The Annals of the American Academy for Political and Science Review*, 618(1), 223–231.
- SCHMID, A. P. (2013). *Radicalization, De-Radicalization, Counter-Radicalization: A Conceptual Discussion and Literature Review ICCC research paper*. The Hague: International Centre for Counter Terrorism.
- VANDEURZEN, J. (2017, 30 mei). Antwoord op de schriftelijke vraag nr. 668 d.d. 30 mei 2017 door Nadia Sminate, *Schriftelijke vragen en antwoorden, zitting 2016-2017*. Brussel: Vlaams Parlement.
- VIOLENCE PREVENTION NETWORK (2015). *Taking Responsibility – Breaking away from Hate and Violence: Deradicalisation in prison*.
- VLAAMSE REGERING (2015). *Actieplan ter Preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme*.
- VLAAMS PARLEMENT (2016, 13 december). *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 579 (2015-2016), Nr. 3.
- VLAAMS VREDESINSTITUUT (2017, 4 juni). *Advies bij het Vlaams beleid inzake gewelddadige radicalisering en polarisering*.
- WIKTOROWICZ, Q. (2005). *Radical Islam Rising: Muslim Extremism in the West*. London: Rowman & Littlefield.